

نبرد سیم‌ها

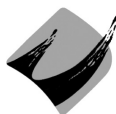
رسانه‌های جدید و قدرت در عصر قاجار و پهلوی

سرشناسه: خوشنویس، یاسر، ۱۳۶۱ -
عنوان و نام پدیدآور: نبرد سیمها/ نوشته یاسر خوشنویس.
مشخصات نشر: تهران: نشر کرگدن، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری: ۲۴۰ص.
شابک: 978-622-6420-85-3
موضوع: تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات
موضوع: تلگراف -- ایران -- تاریخ
موضوع: رسانه‌های گروهی -- ایران -- تاریخ
رده‌بندی کنگره: T۵۸/۵
رده‌بندی دیویی: ۰۰۴
شماره کتاب‌شناسی ملی: ۷۴۲۱۲۰۷

نبرد سیم‌ها

رسانه‌های جدید و قدرت در عصر قاجار و پهلوی

یاسر خوشنویس

نشر کردن

همه حقوق برای نشر کرگدن محفوظ است.
www.kargadanpub.com
telegram.me/kargadanpub
instagram.com/kargadan.pub

مجموعه مطالعات علم و فناوری - ۵
دبیر مجموعه: حسین شیخ‌رضایی

نبرد سیم‌ها؛ رسانه‌های جدید و قدرت در عصر قاجار و پهلوی
نویسنده: یاسر خوشنویس
ویراستار: فاطمه سعیدی
مدیر هنری: سحر ترهنده
صفحه‌آرا: هادی عادل‌خانی
ناظر چاپ: علی محمدپور
لیتوگرافی: نقش سبز
چاپ و صحافی: زعفران
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۴۲۰-۸۵-۳
چاپ اول: ۱۴۰۱
تیراژ: ۷۰۰ نسخه
قیمت: ۱۱۰۰۰۰ تومان

یادداشت دبیر مجموعه

«مطالعات علم و فناوری» نام قلمرویی میان‌رشته‌ای است که در زیر چتر آن رشته‌های گوناگونی فعالیت می‌کنند: تاریخ و فلسفه علم و فناوری؛ مطالعات علم، فناوری و جامعه؛ جامعه‌شناسی علم، فناوری و معرفت؛ سیاست‌گذاری علم و فناوری؛ مطالعات فمینیستی علم و فناوری؛ ارتباطات علم و فناوری و ... هدف از شکل‌گیری چنین قلمرویی در دوران جنگ سرد عمدتاً بررسی این موضوع بود که چگونه بافت، شرایط و ارزش‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و جنسیتی بر پژوهش‌های علمی و نوآوری‌های فناورانه اثر می‌گذارند و متقابلاً چگونه علم و فناوری این بافت، شرایط و ارزش‌ها را تغییر می‌دهند. به بیان دیگر، هدف از چنین مطالعاتی آن است که نقش علم و فناوری به عنوان پدیده‌هایی زمینه‌مند و بافت‌مند در بستر بزرگ‌تر پدیده‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بررسی شود. پیش‌فرض این‌دست مطالعات آن است که می‌توان تأثیر آنچه را سابقاً نسبت به علم و فناوری «بیرونی» تلقی می‌شد بر روش، محتوا و دستاوردهای این دو حوزه دید؛ هر چند میزان و نحوه این اثرگذاری و صورت‌بندی دقیق آن خود یکی از پرسش‌های اصلی این حوزه مطالعاتی است که پژوهشگران بر سر آن توافق ندارند.

پژوهش‌های دانشگاهی در قلمرو مطالعات علم و فناوری را می‌توان به دو دسته اصلی تقسیم کرد. یکی آنهایی که به ماهیت علم و فناوری و رویه‌های عملی

موجود در آنها می‌پردازند، و مثلاً پرسش‌هایی از این دست را پیش می‌کشند: چه چیز سبب می‌شود واقعیات علمی اعتبار یابند، چگونه رشته‌ها و شاخه‌های جدید در جهان علم ایجاد می‌شوند، آیا نسبت و ربطی میان علم و دین یا میان علم و جنسیت وجود دارد و دسته دوم پژوهش‌هایی است که موضوع اصلی آنها اثرگذاری علم و فناوری بر جامعه، کنترل و تسلط بر این دو حوزه و ریسک‌ها و خطراتی است که از ناحیه علم و فناوری به جامعه و ارزش‌های مدنی تحمیل می‌شود. در اینجا پرسش‌هایی از این دست مطرح است: دولت‌ها چگونه باید بودجه‌های مربوط به علم و فناوری را تخصیص کنند، در تصمیم‌گیری‌های علمی و فناورانه چه کسانی و چگونه باید مداخله کنند، متخصصان تا چه اندازه باید اطلاعات تخصصی مربوط به فناوری‌های جدید را در اختیار عموم قرار دهند و

ماهیت میان‌رشته‌ای این حوزه مطالعاتی، که اکنون در بسیاری از دانشگاه‌های جهان تدریس می‌شود، نشان می‌دهد که برخورداری از تخصص در رشته‌ای علمی برای داشتن دیدی درست در خصوص رابطه علم، فناوری و جامعه کافی نیست؛ و لازم است کسانی برای رویارویی عقلانی با بحران‌ها و منافع ناشی از علم و فناوری به دانشی فراتر از رشته‌های علمی مجهز باشند و از راه به‌کارگیری این دانش میان‌رشته‌ای بتوانند در چالش‌های پیش رو نقشی فعال ایفا کنند.

با توجه به قلت منابع موجود و با توجه به بی‌مهری بسیاری از دانشکده‌ها و رشته‌هایی که می‌توانند در این حوزه فعالیت کنند، بر آن شدیم در مجموعه «مطالعات علم و فناوری» آثاری اثرگذار، اعم از ترجمه و تألیف، در اختیار خوانندگان قرار دهیم تا از این راه درک و دانش عمومی، چه دانش شهروندان و چه دانش تصمیم‌گیران و سیاست‌گذاران، از این حوزه مطالعاتی افزایش یابد.

حسین شیخ‌رضایی

فهرست

۱	-----	سرآغاز
		۱. سیستم‌های اجتماعی-فنی به عنوان ابزاری تحلیلی در مطالعات
۵	-----	علم و فناوری
۶	-----	۱-۱. مفهوم سیستم‌های اجتماعی-فنی
۱۶	-----	۱-۲. بر ساخت‌گرایی و تحلیل مناقشات
۲۲	-----	۱-۳. شبکه-عامل و شبکه‌های عاملان
۲۵	-----	۱-۴. شرایط مرزی سیاقی و فضای عمل
۲۷	-----	۱-۵. قدرت: آشکال، خاستگاه‌ها و شیوه‌های اعمال
۳۹	-----	۱-۶. فناوری و قدرت
۴۲	-----	۱-۷. جمع‌بندی: الگوی مطالعه و پرسش‌های پیش‌رو
		۲. تلگراف در عصر قاجار: قدرت زیرساختی و نیروهای گریز از مرکز
۴۵	-----	۲-۱. توسعه تلگراف در اروپا و امریکای شمالی
۵۰	-----	۲-۲. پس‌زمینه تاریخی و ساخت قدرت در میانه قرن سیزدهم هجری
۵۲	-----	۲-۳. معرفی تلگراف
۶۰	-----	۲-۴. حضور نیروهای خارجی
۶۵	-----	۲-۵. مروری دوباره: قدرت زیرساختی

- ۲-۶. تلگراف همچون یک سیستم اجتماعی- فنی و گروه‌های اجتماعی دخیل- - ۷۶
- ۲-۷. انعطاف‌پذیری تفسیری و تغییر طرح کاربرد- - - - - ۷۹
- ۲-۸. تلگراف در جنبش تنباکو- - - - - ۸۳
- ۲-۹. تلگراف در جنبش مشروطه- - - - - ۹۷
- ۲-۱۰. جمع‌بندی- - - - - ۱۲۳
- ۲-۱۱. تلگراف در گفتمان ترقی- - - - - ۱۲۶
- ۲-۱۲. تمهیدی برای فصل آتی- - - - - ۱۳۰

۳. رادیو و تلویزیون در عصر پهلوی: پخش گسترده در خدمت ساختن

- دولت- ملت بر مبنای فره ایزدی- - - - - ۱۳۵
- ۳-۱. مروری بر شکل‌گیری و توسعه رادیو و تلویزیون در اروپا و امریکای شمالی- - ۱۳۶
- ۳-۲. بسط سیستم اجتماعی- فنی رادیو در ایران- - - - - ۱۴۴
- ۳-۳. تأسیس رادیو و سازمان پرورش افکار- - - - - ۱۴۹
- ۳-۴. سانسور محتوایی در رادیو- - - - - ۱۶۰
- ۳-۵. تغییرات نهادی- - - - - ۱۶۲
- ۳-۶. رادیو همچون یک سیستم اجتماعی- فنی- - - - - ۱۶۴
- ۳-۷. رادیو در سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲- - - - - ۱۶۸
- ۳-۸. رادیو پس از کودتا- - - - - ۱۸۱
- ۳-۹. بسط سیستم اجتماعی- فنی تلویزیون در ایران و تأسیس تلویزیون خصوصی- - ۱۸۶
- ۳-۱۰. تأسیس تلویزیون دولتی و حذف رقبا- - - - - ۱۹۴
- ۳-۱۱. رسانه‌های جمعی و رسانه‌های کوچک در بحران- - - - - ۲۰۰
- ۳-۱۲. جمع‌بندی- - - - - ۲۰۷
- جمع‌بندی پایانی- - - - - ۲۰۹
- منابع- - - - - ۲۲۳

سرآغاز

موضوع محوری این جستار مطالعه فرایند بازآفرینی سه سیستم ارتباطی در ایران طی ۱۷۰ سال اخیر و پیامدهای این فرایند در سطح اجتماعی، خصوصاً در مورد روابط قدرت، است. این سه سیستم عبارت‌اند از تلگراف، رادیو-تلویزیون و شبکه‌های اجتماعی. بازه‌های زمانی موردنظر برای سه سیستم مذکور به ترتیب از دهه ۱۲۳۰ تا دهه ۱۳۰۰، از دهه ۱۳۱۰ تا دهه ۱۳۵۰ و دهه‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۰ را در بر می‌گیرد. از این میان، بحث مربوط به سیستم سوم با توجه به برخی ملاحظات در کتاب حاضر آورده شد و امیدوارم در فرصتی دیگر انتشار یابد.

چنین مطالعه‌ای از یک سو به درکی که از سیستم‌های ارتباطی به‌عنوان نمونه‌هایی از سیستم‌های اجتماعی-فنی داریم بازمی‌گردد و از سوی دیگر، به شرایط زمینه‌ای خاص ایران در بازه‌های زمانی مذکور وابسته است. در مورد اول، از مفاهیم، نظریه‌ها و ابزارهایی تحلیلی در مطالعات علم و فناوری معاصر بهره خواهیم گرفت. این مفاهیم، نظریه‌ها و ابزارها عبارت‌اند از: تلقی سیستمی از مصنوعات در قالب سیستم‌های اجتماعی-فنی، تحلیل‌های برساخت‌گرایانه درباره‌ی تطور هم‌زمان فناوری‌ها و جامعه با تکیه بر رویکرد برساخت اجتماعی مصنوعات فنی و نظریه‌ی عامل-شبکه و دیدگاهی درباره‌ی انتقال فناوری به‌عنوان بازآفرینی سیستم‌های اجتماعی-فنی. همچنین، از آثاری بهره خواهیم گرفت که به‌طور خاص به نظریه‌ی ارتباطات، فناوری‌های ارتباطی و تاریخ این فناوری‌ها می‌پردازند. برای درک زمینه‌های بازآفرینی سیستم‌های ارتباطی مذکور در ایران و پیامدهای آنها،

مجموعه‌ای از متون تاریخی اولیه و ثانویه را بررسی می‌کنم. برخی از این متون اختصاصی به حوزه فناوری یا به‌طور خاص فناوری‌های ارتباطی ندارند و یک دوره تاریخی، برای مثال ایران دوره قاجار یا انقلاب اسلامی، را مطالعه می‌کنند. برخی آثار مستقیماً به فناوری‌های نوین در ایران می‌پردازند. از دسته اخیر، خصوصاً از مجموعه سه‌جلدی *ایران در چهارک‌کشان ارتباطی* (محسنیان‌راد، ۱۳۸۴) و همچنین، مجموعه سه‌جلدی *تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران* (محبوبی اردکانی، ۱۳۵۷) بهره خواهیم برد. همچنین، از اسناد و گزارش‌های خبری مختلفی که در بازه‌های پیش‌گفته نگاشته یا منتشر شده‌اند، استفاده خواهیم کرد.

همچنان که ذکر شد، یکی از سرفصل‌های محوری در این مطالعه بررسی این موضوع است که چگونه بسط سیستم‌های ارتباطی مذکور بر روابط قدرت در ایران تأثیر گذاشته است. بدین ترتیب، لازم است که ابتدا به تلقی‌ای از چیستی قدرت، منابع قدرت، شیوه‌های اعمال قدرت و روابط قدرت دست یابیم و خصوصاً به نقش فناوری‌ها در تغییر روابط قدرت بپردازیم. برای این کار، از نظریه مایکل مان درباره خاستگاه‌های چهارگانه قدرت اجتماعی و همچنین، شیوه‌های اعمال قدرت بهره خواهیم گرفت. در خصوص تأثیر فناوری‌ها بر روابط قدرت، مدلی را با تکیه بر رویکرد تأثیر مصنوعات فنی بر فضای عمل عاملان انسانی بسط خواهیم داد، بدون اینکه برای مصنوعات فنی عاملیت قائل شوم (اینجا از نظریه عامل-شبکه فاصله خواهیم گرفت). برای درک تحولات اختصاصی ناشی از فناوری‌های ارتباطی بر روابط قدرت بیشتر از جلدهای دوم و سوم مجموعه خاستگاه‌های قدرت اجتماعی (Mann, 1993, 2012) برای میانه قرن نوزدهم تا میانه قرن بیستم و آثار مانوئل کاستلز (2012, 2009) برای اواخر قرن بیستم و اوایل قرن بیست‌ویکم بهره خواهیم گرفت. چهارچوب نظری‌ای که در ادامه مطالعه به کار گرفته خواهد شد، در فصل ۱ بسط می‌یابد.

فصل ۲ به شکل‌گیری سیستم اجتماعی-فنی تلگراف در دوره قاجار در دهه ۱۲۳۰ و بسط آن تا دهه ۱۳۰۰ می‌پردازد. نیروهای اجتماعی درگیر و معنایی را که این نیروها به تلگراف نسبت می‌دادند، بررسی خواهیم کرد. خواهیم دید که چگونه تلگراف ابتدا به بسط قدرت مرکزی کمک کرد و در ادامه، چگونه نیروهای

گریز از مرکز از آن علیه حاکمیت مرکزی بهره گرفتند. همچنین، به نقش تلگراف در گفتمان «ترقی» در عصر ناصری و دوره مشروطه خواهم پرداخت.

فصل ۳ به رادیو و تلویزیون به عنوان دو رسانه جمعی در دوره پهلوی اختصاص دارد. خواهیم دید که توسعه رادیو بخشی از برنامه پهلوی اول برای ایجاد قدرت گفتمانی جدیدی بر مبنای باستان‌گرایی بدون حضور روحانیت بود. به تلاش گروه‌های اجتماعی مختلف برای حضور در رادیو و تنش‌های ناشی از آن خصوصاً در دهه ۱۳۲۰ تا کودتای مرداد ۱۳۳۲ خواهیم پرداخت. تلویزیون برخلاف رادیو ابتدا در قالب یک کسب‌وکار خصوصی در ایران بسط یافت؛ اما پس از انقلاب شاه و ملت، ابزاری برای ارتباط مستقیم شاه با ملت تلقی شد و در نتیجه، رادیو-تلویزیونی دولتی و انحصاری شکل گرفت. طرد نیروهای اجتماعی از این رسانه‌های جمعی موجب بهره‌گیری آنها از «رسانه‌های کوچک» همچون نوارکاست و اعلامیه شد. این تحولات را تا پیروزی انقلاب اسلامی در فصل ۳ بررسی خواهیم کرد.

از مدیران مؤسسه دانش‌بنیان برکت و دوستانم در اندیشکده مهاجر در دانشگاه صنعتی شریف که امکان انجام این مطالعه را فراهم کردند، سپاسگزارم. همچنین، از دکتر سیدجمال‌الدین اکبرزاده جهرمی، دکتر روح‌الله هنرور و دکتر حسین بادامچی که به ترتیب از منظر نظریه رسانه، جامعه‌شناسی فناوری و نظریه سیاسی در پیشبرد بحث مؤثر بودند، تشکر می‌کنم. از اولیای نشر کرگدن که امکان انتشار کتاب را فراهم آوردند، قدردانی می‌کنم. امیدوارم این مطالعه فرصتی برای تأمل بیشتر درباره فناوری‌های ارتباطی و نقش آنها در تغییرات نسبی قدرت گروه‌های اجتماعی فراهم کند.

یاسر خوشنویس

اسفند ۱۳۹۸